

DOI: <https://doi.org/10.32353/khrife.2.2019.40>
УДК 343.98:159. 9

О. О. Сліпець,

старший науковий співробітник
Полтавського відділення Харківського НДІСЕ, м. Харків, Україна,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0454-2707>
e-mail: gannacok@gmail.com

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ СУДОВО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ ТИПОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ОСОБИСТОСТІ

Розглянуті теоретичні аспекти судово-психологічної експертизи типологічних особливостей особистості підозрюваного (обвинуваченого): юридичне значення, видовий об'єкт та предмет, завдання, межі компетенції експерта, особливості категоріального апарату. Запропоновано формулювання основних понять, уточнення щодо критеріїв меж компетенції експерта.

Ключові слова: судово-психологічна експертиза, психологічна експертиза типологічних особливостей особистості, юридичне значення, об'єкт, предмет, межі компетенції, завдання психологічної експертизи типологічних особливостей, юридично значимі обставини, індивідуально-психологічні (типологічні) особливості особи, суттєвий вплив індивідуально-психологічних особливостей особи на її поведінку, підвищена підвладність впливу з боку інших людей, підвищена схильність до фантазування, підвищена жорстокість.

Постановка наукової проблеми. Доцільність застосування спеціальних психологічних знань для вирішення задач правозастосувальної практики вже доведена. Такими завданнями є оцінка внутрішніх причин дій особи, її індивідуальності, специфіки та динаміки емоційного стану у юридично значимих ситуаціях. Висновки судово-психологічної експертизи використовуються для встановлення кваліфікуючих ознак протиправного діяння, індивідуалізації кримінальної відповідальності, оцінки показань. Відсутність методик проведення психологічних експертиз окремих її предметних видів¹ ускладнює проведення досліджень експертами та їх оцінку замовником. Натепер здійснюється розроблення методики судово-психологічної експертизи типологічних особливостей особи. Формулювання теоретичних положень є необхідною базою побудови методики.

Аналіз основних досліджень і публікацій щодо теоретично-методичних аспектів психологічної експертизи показує, що попри їх обговорення протягом тривалого часу М. М. Коченовим, І. А. Кудрявцевим, Ф. С. Сафуановим, О. Д. Сітковською,

¹ Реєстр методик проведення судових експертиз. URL: <http://rmpse.minjust.gov.ua> (дата звернення 26.06.2019).

Г. А. Огородніковою, М. Л. А. Чепую, М. В. Костицьким, Н. В. Алікіною, Т. М. Єгоровою, В. В. Єгоровим¹ та іншими, ці питання лишаються дискусійними. Авторами публікацій останніх років зосереджена увага на окремих теоретичних положеннях. Предметом інтересу М. В. Костицького² та В. В. Кошинця³ є специфіка проведення судово-психологічної експертизи в рамках адміністративного процесу. Ці автори аналізують процесуальні та організаційні особливості проведення експертизи, надають своє бачення щодо етапів та процедури її проведення, які не повною мірою відповідають усталеній на даний час процедурі, етичним вимогам суб'єкта експертизи. М.-Л. А. Чепу звертається до проблеми об'єкта, предмета судово-психологічної експертизи, меж

¹ Див.: *Коченов М. М.* Судебно-психологическая экспертиза: теория и практика. Избранные труды. Москва : Генезис, 2010. 352 с.; *Кудрявцев И. А.* Судебная психолого-психиатрическая экспертиза. Москва : Юрид. лит., 1988. С. 122–134; *Сафуанов Ф. С.* Судебно-психологическая экспертиза в уголовном процессе. Москва : Гардарика, 1998. С. 42–44; *Ситковская О. Д., Коньшева Л. П., Коченов М. М.* Новые направления судебно-психологической экспертизы. Москва : Юлитинформ, 2000. С. 7–10; *Огородникова Г. А.* К вопросу о предмете, объекте и пределах судебно-психологической экспертизы. *Вестник Южно-Уральского государственного университета.* Челябинск : Изд-во ЮУрГУ, 2008. № 2 (102). Серия «Право». Выпуск 13. 119 с. URL: <https://www.twirpx.com> (дата звернення 03.02.2019); *Чепу М.-Л. А.* Про предмет і об'єкт судової психологічної експертизи. *Актуальні проблеми навчання і виховання людей з особливими потребами : зб. наук. праць.* № 3 (5). 2007. С. 290–299; *Костицький М. В.* Особливості проведення судово-психологічної експертизи в адміністративному процесі. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького.* 2013. № 8. С. 10–16. URL : <http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nivif> (дата звернення 01.06.2019); *Алікіна Н. В., Єгорова Т. М., Савкіна Т. В.* Вплив на судово-психологічну експертизу інтеграційних і диференційних процесів у сучасній психології. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : зб. наук. праць.* Вип. 16 / ред. кол.: О. М. Ключев, В. Ю. Шепітько та ін. Харків : Право, 2016. 500 с. С. 481–484; *Єгорова Т. М., Єгоров В. В.* Дискусійні питання щодо об'єкта і предмета судової психологічної експертизи. *Актуальні питання судової експертизи і криміналістики : зб. матеріалів міжнарод. наук.-практ. конф., присвяченої 150-річчю з дня народження Засл. проф. М. С. Бокаріуса (Харків, 18–19 квіт. 2019 р.).* Харків : ХНДІСЕ, 2019. С. 428–430.

² *Костицький М. В.* Особливості проведення судово-психологічної експертизи в адміністративному процесі. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького.* 2013. № 8. С. 10–16. URL : <http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nivif> (дата звернення 01.06.2019).

³ *Кошинець В. В.* Використання спеціальних психологічних знань в адміністративному процесі. *Науковий вісник публічного та приватного права : зб. наук. праць.* Випуск 5. Т. 2. Київ : Науково-дослідний інститут публічного права, 2018. С. 111–116. URL: http://www.nvppp.in.ua/vip/2018/5/tom_2/2.pdf (дата звернення 01.06.2019).

компетенції експерта¹. Т. М. Єгорова та В. В. Єгоров запропонували визначення об'єкта судово-психологічної експертизи².

Виділення раніше не вирішених частин загальної проблеми.

Основні теоретичні аспекти експертизи індивідуально-психологічних (типологічних) особливостей описані низкою науковців, що визнані класиками: І. А. Кудрявцевим, Ф. С. Сафуановим, О. Д. Ситковською, Л. П. Конишевою, М. М. Коченовим³. У роботах згаданих авторів зроблено акцент на юридичному значенні психологічної експертизи індивідуальних особливостей особистості, наголошується на необхідності застосування принципу контекстуальності, системного підходу, обговорюється питання меж компетенції, згадано про методи дослідження. В монографіях та підручниках з юридичної та кримінальної психології висвітлено питання структури особистості особи, яка скоїла злочин, указано на юридичне значення встановлення індивідуально-психологічних особливостей особи для правильної кваліфікації діяння, встановлення вини, мотиву та цілі злочину, суспільної небезпечності обвинуваченого, вибору адекватної міри покарання, пошуку шляхів профілактики рецидивів протиправних дій⁴. Разом із цим в багатьох навчальних посібниках з судово-психологічної експертизи відсутні розділи, присвячені судово-психологічній експертизі індивідуально-психологічних (типологічних) особливостей особистості підозрюваного (обвинуваченого)⁵.

¹ Чена М.-Л. А. Про предмет і об'єкт судової психологічної експертизи. *Актуальні проблеми навчання і виховання людей з особливими потребами* : зб. наук. праць. № 3 (5). 2007. С. 290–299.

² Єгорова Т. М., Єгоров В. В. Дискусійні питання щодо об'єкта і предмета судової психологічної експертизи. *Актуальні питання судової експертизи і криміналістики* : зб. матеріалів міжнарод. наук.-практ. конф., присвяченої 150-річчю з дня народження Засл. проф. М. С. Бокаріуса (Харків, 18–19 квіт. 2019 р.). Харків : ХНДІСЕ, 2019. С. 428–430.

³ Див.: Кудрявцев І. А. Судебная психолого-психиатрическая экспертиза. Москва : Юрид. лит., 1988. С. 122–134; Сафуанов Ф. С. Судебно-психологическая экспертиза в уголовном процессе. Москва : Гардарика, 1998. С. 42–44; Ситковская О. Д., Конишева Л. П., Коченов М. М. Новые направления судебно-психологической экспертизы. Москва : Юлитинформ, 2000. С. 7–10.

⁴ Див.: Васильев В. Л. Юридическая психология. Санкт-Петербург : Питер Пресс, 1997. С. 269–279; Зелинский А. Ф. Криминальная психология. Научно-практическое издание. Киев : Юринком Интер, 1999. 240 с.

⁵ Див.: Нагаев В. В. Основы судебно-психологической экспертизы: учеб. пособие для вузов. Москва : ЮНИТА-ДАНА; Закон и право, 2000. 333 с.; Саковская О. Н. Судебно-психологическая экспертиза : текст лекций. М-во образования и науки Рос. Федерации, Яросл. гос. ун-т им. П. Г. Демидова. Ярославль : ЯрГУ, 2013. 63 с.; Енгальчев В. Ф., Шипшин С. С. Судебная психологическая экспертиза в уголовном и гражданском процессах: вопросы теории и практики : практикум для студ. фак. психологии высш. учеб. заведений (специалитет, бакалаврат, магистратура). Москва : Изд-во

Відтак, актуальною є подальше розроблення теоретичних положень судово-психологічної експертизи індивідуальних (типологічних) особливостей особистості, яка міститиме її вихідні теоретичні положення: юридичне значення, предмет, об'єкт, завдання, основні поняття, межі компетенції, алгоритм дій експерта, та розроблення методики даного виду експертизи.

Метою статті є формулювання теоретичних положень судово-психологічної експертизи типологічних особливостей особистості: об'єкта, предмета, юридичного значення, завдань, окреслення меж компетенції, дефініції основних понять.

Виклад основного матеріалу. *Юридичне значення* психологічної експертизи типологічних особливостей особистості впливає з принципів винної відповідальності, справедливості та індивідуалізації покарання.

Згідно з принципом винної відповідальності, в кримінальній справі обов'язковим є доведення, окрім об'єктивного, суб'єктивного боку складу злочину. На таку необхідність указують пункти 2 та 4 ст. 91 Кримінального процесуального кодексу України, якими передбачено обов'язковість доказування форми вини, мотиву і мети вчинення кримінального правопорушення, обставин, які впливають на ступінь його тяжкості, характеризують особу обвинуваченого, обтяжують чи пом'якшують покарання, виключають кримінальну відповідальність або є підставою закриття кримінального провадження¹.

Елементи суб'єктивного складу злочину відображають психологічні характеристики особи, яка обвинувачується у вчиненні кримінального правопорушення, відображають наявність у її свідомості оцінки охоронюваних суспільних відносин, прогнозу результатів своїх дій, бажаність або допущення таких наслідків у зв'язку із задоволенням власних потреб². Перераховані елементи свідомості охоплюються юридичними поняттями *вини* — відображення психічного ставлення особи до прогнозованих наслідків своїх дій, та *мотиву* — рушійної сили, яка спонукала людину до вчинення діяння.

Встановлення елементів суб'єктивного складу злочину є прерогативою слідства та суду, а наявність у них психологічного змісту є причиною потреби у спеціальних знаннях. Методами психології на даний час можливо встановити зміст та структуру основних мотиваційних ліній особистості, її спрямованість, ступінь

Московского психолого-социального университета ; Воронеж : МОДЭК, 2015. 456 с.

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення 18.06.2019).

² Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, С. Б. Гавриш та ін.; За заг. ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. Київ : Ін Юре, 2003. С. 69–70.

опосередкованості поведінки, особливості темпераменту, характеру, емоційно-вольової сфери, психологічні стани.

Кримінальний кодекс України¹ містить указівки на обставини, які обтяжують чи пом'якшують покарання. Згідно з ч. 1 ст. 66 Кримінального кодексу України, серед обставин, що пом'якшують покарання, є вчинення злочину внаслідок збігу тяжких особистих, сімейних чи інших обставин, вчинення злочину під впливом погрози, примусу або через матеріальну, службову чи іншу залежність. Значна варіативність індивідуальних особливостей людей не дозволяє створити універсальний перелік тяжких обставин та ситуацій, за яких особа оцінює погрозу як реальну. Обставиною, яка може пом'якшити покарання, є також щире каяття обвинуваченого. Висока вірогідність захисної поведінки, імітування розкаяння, демонстрування готовності до виправлення з метою пом'якшити покарання може стати перепорою для правильної оцінки суспільної небезпечності особи. Встановлення провідних мотивів особи, інших її індивідуально-психологічних особливостей, відношення правопорушника до об'єктивних умов протиправної ситуації можливе засобами психології.

Стаття 67 Кримінального кодексу України містить вичерпний перелік обставин, які обтяжують покарання. Констатація обставин, визначених в пунктах 3 (вчинення злочину на ґрунті расової, національної чи релігійної ворожнечі або розбрату), 10 (вчинення злочину з особливою жорстокістю), може потребувати встановлення психологічних фактів. Такими фактами можуть бути негативне відношення обвинуваченого до людей інших національностей, релігійних переконань, поглядів.

Положення, подібне до розглянутих вище норм Кримінального кодексу України, містить Кодекс України про адміністративні правопорушення. Пунктом 3 статті 34 цього закону обставинами, які пом'якшують відповідальність за вчинене адміністративне правопорушення, названо його здійснення при збігу тяжких особистих, сімейних обставин, чи за інших обставин, визнаних тяжкими уповноваженою особою².

Отже, висновки судово-психологічної експертизи типологічних особливостей особистості можуть бути використані в кримінальному і адміністративному судочинстві із метою встановлення елементів суб'єктивного складу злочину та індивідуалізації покарання.

Об'єм завдань судово-психологічної експертизи обмежено юридично значимими обставинами. Зі змісту указаних вище норм Кримінального та Кримінального процесуального кодексів випливає те,

¹ Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III (редакція від 27.06.2019). URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/> (дата звернення 29.06.2019).

² Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 07.12.1984 № 8073-X (редакція від 03.07.2019). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/> (дата звернення 03.07.2019).

що для встановлення елементів суб'єктивного складу злочину, ступеня суспільної небезпечності особи, індивідуалізації покарання мають значення мотиви та цілі особи, які сформувалися до делікту, специфіка її поведінки в період здійснення протиправного діяння після нього, а також у ході досудового розслідування та розгляду справи у суді. Отже, юридично значимі обставини можуть відноситися до будь-якого з цих періодів.

Таким чином, *юридичне значення* судово-психологічної експертизи типологічних особливостей особистості полягає у встановленні психологічних фактів: системи цінностей, провідних мотивів підекспертної особи, її характеру, темпераменту, емоційного стану, які виявилися в юридично значимій ситуації (в докримінальній, кримінальній, посткримінальній стадіях злочину, в період досудового слідства та розгляду справи у суді) та можуть бути психологічною підставою для встановлення суб'єктивного складу злочину і критерієм індивідуалізації кримінальної відповідальності.

Судово-психологічна експертиза типологічних особливостей особистості вирішує діагностичні і ситуаційні завдання. В ході кожного дослідження необхідно діагностувати (віднести до певного типу) комплекс індивідуальних проявів особи, а також реконструювати спосіб реалізації встановлених властивостей у формі складного вольового акту в конкретній протиправній ситуації. Отже, *завданнями* судово-психологічної експертизи типологічних особливостей особистості є: встановлення домінуючих мотивів підекспертної особи, її характерологічних та динамічних особливостей, конкретних (які цікавлять слідство чи суд) особливостей характеру і особистості та спосіб їх вияву в конкретній протиправній ситуації.

Питання визначення *об'єкта і предмета* судово-психологічної експертизи є дискусійним. М.-Л. А. Чєпа вказує на базове значення для коректної побудови судово-психологічного дослідження, визначення його об'єкта та предмета, наголошує на тому, що обсяг цих понять визначається спільним полем юриспруденції і психології. Автор вважає, що предметом судово-психологічної експертизи є обставини справи, які встановлюються у ході розгляду справи на основі спеціальних пізнань. Об'єктами психологічної експертизи М.-Л. Чєпа називає фактичні дані, які мають матеріальні і нематеріальні (тобто, психологічні) властивості. Виходячи із того, що властивості психіки є ідеальними явищами, автор пропонує скоригувати положення ст. 1 Закону про судову експертизу, доповнивши його вказівками на можливість дослідження нематеріальних об'єктів¹.

Згідно з Науково-методичними рекомендаціями з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень, об'єктом судово-психологічної експертизи є психічно здорові особи (підозрюваний, обвинувачений, підсудний, виправданий,

¹ Чєпа М.-Л. А. Про предмет і об'єкт судової психологічної експертизи. *Актуальні проблеми навчання і виховання людей з особливими потребами* : Зб. наук. праць. № 3 (5). 2007. С. 290–299.

засуджений, свідок, потерпілий, позивач, відповідач, малолітні, неповнолітні, особи дорослого та похилого віку)¹.

Т. М. Єгорова та В. В. Єгоров показали невідповідність наданого в Методичних рекомендаціях визначення родового об'єкта змісту Закону України «Про судову експертизу», актуальному стану науки, прослідкували еволюцію розуміння науковцями поняття об'єкта судово-психологічної експертизи, дослідили проблему психічної норми, патології і психічного здоров'я та запропонували своє визначення об'єкта судово-психологічної експертизи. Це визначення відображає наявність спільного об'єктного поля психології та юриспруденції, актуальне розуміння психічного здоров'я та психічної норми, обмеження завдань психологічної експертизи юридично значимими обставинами, методичну специфіку дослідження психіки та відповідає змісту Закону України «Про судову експертизу». Згідно з визначенням, запропонованим Т. М. Єгоровою та В. В. Єгоровим, *об'єктом* судово-психологічної експертизи є людина як особистість (підекспертна особа) та сукупність джерел інформації, які відображають відомості про психічну діяльність підекспертного в юридично значимих обставинах. За такого розуміння об'єкта судово-психологічної експертизи *предметом* дослідження судово-психологічної експертизи є психологічні факти, що відображають сукупність психологічних явищ (психічних процесів, станів, типологічних особливостей та ін.), які виявляються в поведінці людини за юридично значимих обставин².

Загальні об'єкт та предмет судово-психологічної експертизи конкретизується у предметних видах судово-психологічної експертизи, згідно з експертними завданнями³.

Таким чином, *об'єктом* психологічної експертизи типологічних особливостей особистості є людина як особистість (підозрюваний, обвинувачений), сукупність джерел інформації (матеріали кримінального провадження, інші документи, результати експериментально-психологічного обстеження), які відображають

¹ Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : наказ М-ва юстиції України від 8 жовтня 1998 р. № 53/5. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/> (дата звернення 28.02.2019).

² Єгорова Т. М., Єгоров В. В. Дискусійні питання щодо об'єкта і предмета судової психологічної експертизи. *Актуальні питання судової експертизи і криміналістики* : Харків : ХНДІСЕ, 2019. С. 428–430.

³ Єгорова Т. М., Алікіна Н. В., Савкіна Т. В. Диференціальний підхід до проведення судової психологічної експертизи як підстава визначення її предметних видів. *Ароцкерівські читання* : зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 90-річчю від дня народж. видат. вченого-криміналіста, д-ра юрид. наук, проф. Л. Ю. Ароцкера (Полтава, 25 трав. 2017 р.). Харків : Право, 2017. С. 155–157.

індивідуально-психологічні (типологічні) особливості підекспертної особи та їх вияв в юридично значимих обставинах (в період часу, що відноситься до події злочину, у вчиненні якого його підозрюють чи обвинувачують, в період досудового розслідування та розгляду справи у суді).

Спеціальним (видовим) предметом судово-психологічної експертизи типологічних особливостей особистості є сукупність психологічних фактів, які відображають індивідуально-психологічні (типологічні) особливості особистості особи (підозрюваного, обвинуваченого) та специфіку його діяльності за юридично значимих обставин.

М. М. Коченов¹, Н. В. Алікіна, Т. М. Єгорова², О. Н. Саковська³ слушно вказують на те, що помилкове розуміння меж компетенції експерта-психолога тягне за собою ряд небезпек, серед яких помилкові судові рішення, сумніви в науковій спроможності судово-психологічної експертизи. Науковцями по-різному вирішується питання визначення меж компетенції експерта-психолога. О. Н. Саковська, Ф. С. Сафуанов⁴, окреслюють межі компетенції експерта-психолога переліком завдань, які можуть ставитися на вирішення експертизи. Значна варіативність формулювань питань, що їх ставлять на вирішення експертизи замовники, необхідність коригування списку завдань психологічної експертизи у зв'язку з розробкою нових її предметних видів, вказує на необхідність критеріїв, що окреслять межі компетенції експерта. Г. А. Огороднікова⁵, посилаючись на П. С. Дагеля, І. М. Резніченка, В. В. Мельника, Д. П. Котова, пропонує окреслювати межі компетенції судового експерта-психолога юридичним, гносеологічним та моральним критеріями.

Згідно з гносеологічним критерієм, на вирішення психологічної експертизи допустимо ставити лише ті питання, відповіді на які можливо знайти засобами об'єктивних, обґрунтованих, перевірених в

¹ Коченов М. М. Судебно-психологическая экспертиза: теория и практика. Избранные труды. Москва : Генезис, 2010. 352 с.

² Алікіна Н. В., Єгорова Т. М., Савкіна Т. В. Вплив на судово-психологічну експертизу інтеграційних і диференційних процесів у сучасній психології. Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : зб. наук. праць. Вип. 16 / ред. кол.: О. М. Ключев, В. Ю. Шепітько та ін. Харків : Право, 2016. С. 481–484.

³ Саковская О. Н. Судебно-психологическая экспертиза : текст лекцій. Ярославль, 2013.

⁴ Сафуанов Ф. С. Судебно-психологическая экспертиза в уголовном процессе. Москва, 1998.

⁵ Огородникова Г. А. К вопросу о предмете, объекте и пределах судебно-психологической экспертизы. Вестник Южно-Уральского государственного университета. Челябинск : Изд-во ЮУрГУ, 2008. № 2 (102). Серия «Право». Выпуск 13. 119 с. URL: <https://www.twirpx.com> (дата звернення 03.02.2019).

експертній практиці методів наукової психології. Цей критерій також обмежує множину психологічних теорій, з позиції якої будується експертне дослідження. Зміст норм права містить приховане посилання про те, що людина є істотою, яка усвідомлено буде свою поведінку відповідно до поставленої мети і побудованим прогнозом. Як підкреслює Ф. С. Сафуанов, положення про те, що основним джерелом детермінування поведінки людини є її усвідомлена діяльність, і дозволяє застосовувати категорії відповідальності¹. Отже, слід відмовитися від використання у сфері судово-психологічної експертизи теорій, які визначальними детермінантами поведінки людини вважають вплив середовища, несвідомі спонукання чи генетично задані «програми».

Юридичний критерій означає виключення з кола завдань експерта-психолога питань, що входять до компетенції юристів. Вимога дотримання юридичного критерію міститься в змісті статті 242 КПК України, якою заборонено проведення експертизи для з'ясування питань права². Із застосуванням юридичного критерію пов'язані особливості застосування категоріального апарату судово-психологічної експертизи, розмежування юридичного та психологічного критеріїв кваліфікуючих ознак правових норм³. Слід враховувати, що вихід за межі компетенції експерта-психолога можливий і в області наближення предметного поля психології та інших наук (психіатрії, лінгвістики, мистецтвознавства, сексології). Тому пропонується застосування *предметного* критерію меж компетенції експерта-психолога, який полягає в обмеженні його кола завдань предметним полем психології та виключення питань юриспруденції та інших наук.

Моральний критерій меж компетенції стосується суб'єкта експертизи, вимог щодо кваліфікації експерта, до аспектів його професійної діяльності, які стосуються конфіденційності, поваги до гідності підекспертного, коректності тощо. На необхідність дотримання цих вимог указує ряд авторів. Н. В. Алікіна наголошує на необхідності високих стандартів професійної компетентності експерта-психолога, ретельного відбору кандидатів та поетапної індивідуальної підготовки

¹ Сафуанов Ф. С. Судебно-психологическая экспертиза в уголовном процессе. Москва, 1998. С. 33–44.

² Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення 18.06.2019).

³ Ситковская О. Д., Коньшева Л. П., Коченов М. М. Новые направления судебно-психологической экспертизы. Москва : Юлитинформ, 2000. С. 7–10; Сафуанов Ф. С. Как построить предметный вид судебно-психологической экспертизы. *Психология и право*. 2017. № 1. С. 220–239. URL: 10.17759/psylaw.207070118. 10.12.2017 (дата звернення 20.06.2019).

експертів¹. Г. А. Огороднікова вважає, що потрібно розширювати нормативну базу, яка регулює поведінку експертів². О. О. Сліпець, С. Г. Мороз висловлюють думку про доцільність розробки етичного кодексу експерта-психолога³. М. В. Костицький, висловлюючись щодо суб'єкта судово-психологічної експертизи, зосереджується на особистісних рисах експерта, наявності професійного досвіду, лишаючи поза увагою питання отримання та підтвердження кваліфікації експерта, механізму та критеріїв оцінки його компетентності⁴. Вимоги щодо кваліфікації атестованого експерта, його професійної динаміки, законності поведінки, незалежності від стороннього впливу, відмови від отримання неправомірної вигоди, конфіденційності, коректності, недопущення дій на шкоду репутації колег, керівництва, установи, у якій працює експерт, та Держави відображені в ряді нормативних актів, що регулюють діяльність атестованих судових експертів⁵. Перевірка професійної компетентності експерта та його обізнаності щодо норм поведінки під час виконання професійних обов'язків, можливе засобами, передбаченими Положенням про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових

¹ Алікіна Н. В. Про розвиток судово-психологічної експертизи. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : зб. наук. праць. Вип. 5 / ред. кол.: М. Л. Цимбал, В. Ю. Шепітько та ін. Харків : Право, 2005. С. 481–484.

² Огороднікова Г. А. К вопросу о предмете, объекте и пределах судебно-психологической экспертизы. URL: <https://www.twirpx.com> (дата звернення 03.02.2019).

³ Сліпець О. О., Мороз С. Г. Щодо питань етики судового експерта-психолога. *Актуальні питання судової експертизи і криміналістики* : зб. матеріалів міжнарод. наук.-практ. конф., присвяченої 150-річчю з дня народження Засл. проф. М. С. Бокаріуса (Харків, 18–19 квіт. 2019 р.). Харків : ХНДІСЕ, 2019. С. 430–432.

⁴ Костицький М. В. Психологічна експертиза в системі психологічної практики. *Юридична психологія*. 2015. № 1. С. 14–31. URL: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/urpr> (дата звернення 01.06.2019).

⁵ Див.: Про запобігання корупції : Закон України від 14.10.2014 № 1700-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18_/card (дата звернення 26.06.2019); Положення про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів : наказ Міністерства юстиції України від 03.03.2015 № 301/3. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0249-15> (дата звернення 28.02.2019); Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертів та експертних досліджень : наказ М-ва юстиції України від 8 жовтня 1998 р. № 53/5. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/> (дата звернення 28.02.2019); Довідник кваліфікаційних характеристик посад працівників науково-дослідних установ судових експертиз Міністерства юстиції України : наказ МЮ України від 19.04.2012 № 611/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0611323-12> (дата звернення 28.02.2019).

експертів¹. За порушення ряду етичних норм експерт може нести юридичну відповідальність.

Таким чином, встановлення меж компетенції судового експерта-психолога за предметним, гносеологічним та моральним критеріями дозволяє дотримуватися їх і в ході проведення експертиз типологічних особливостей особистості.

Особливістю функціонування категоріального апарату психології є використання частини її понять в інших сферах буття людини. Використання понять психології у повсякденному, «життєвому» розумінні може спрощувати, трансформувати їх зміст². Включення психологічного знання у сферу застосування права приводить до використання понять психології у якості категоріального апарату юриспруденції, як наслідок, омонімії або наближеного звучання понять (такими є поняття мотиву, особи, дії, діяння). Указане потребує уточнення змісту категорій. Предмет, завдання судово-психологічної експертизи зумовлюють формування специфічних понять, зміст яких співвідноситься з юридичними критеріями. О. Д. Ситковська, Л. П. Конишева, М. М. Коченов, указують, що специфічні поняття судово-психологічної експертизи створюються шляхом введення поняття-обмежувача³. Ф. С. Сафуанов, виходячи із юридичного значення психологічної експертизи, показав співвідношення юридичних і психологічних критеріїв та відповідних понять для різних предметних видів⁴. Формування понять судово-психологічної експертизи шляхом введення поняття-обмежувача щодо категорій загальної психології, дозволяє надати визначення основних понять психологічної експертизи типологічних особливостей особистості. Такими поняттями, окрім наданих вище визначень об'єкта і предмета експертизи, є визначення індивідуально-психологічних (типологічних) особливостей обвинуваченого (підозрюваного), суттєвого впливу індивідуально-психологічних особливостей на поведінку обвинуваченого (підозрюваного), юридично значимої ситуації, підвищеної підвладності впливу з боку інших осіб, підвищеної схильності до фантазування, підвищеної жорстокості. Пропонуються наступні визначення.

¹ Положення про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів : наказ Міністерства юстиції України від 03.03.2015 № 301/3. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0249-15> (дата звернення 28.02.2019).

² Психологический словарь / под. ред. В. П. Зинченко. Б. Г. Мещерякова. 2-е изд., переработ. и доп. Москва : Астрель ; АСТ ; Транзиткнига, 2006. С. 118–119.

³ Ситковская О. Д. Новые направления судебно-психологической экспертизы. Москва : Юлитинформ, 2000. С. 7–10.

⁴ Сафуанов Ф. С. Как построить предметный вид судебно-психологической экспертизы. URL: [10.17759/psylaw.207070118](https://doi.org/10.17759/psylaw.207070118) (дата звернення 20.06.2019).

Індивідуально-психологічними (типологічними) особливостями обвинуваченого (підозрюваного) є ієрархічна система його особистісних властивостей (ціннісних орієнтацій, провідних мотивів), темпераменту, характеру, емоційно-вольової сфери, пізнавальної діяльності, усталених способів емоційного реагування тощо, які проявляються протягом його життя та виявилися в юридично значимій ситуації.

Юридично значимою ситуацією є період часу (може обіймати докримінальну, кримінальну, посткримінальну стадії делікту та ситуацію досудового розслідування і судового розгляду справи), протягом якого прояв індивідуально-психологічних особливостей обвинуваченого (підозрюваного) має значення для встановлення кваліфікуючих ознак злочину або обставин, що індивідуалізують (пом'якшують чи обтяжують) покарання.

Суттєвим впливом індивідуально-психологічних особливостей обвинуваченого (підозрюваного) на його поведінку в юридично значимій ситуації є такий їх вплив, який обмежує здатність особи до смислової оцінки ситуації та усвідомленого контролю за своєю поведінкою.

Підвищеною підвладністю впливу з боку інших людей є тенденція особи легко підпорядковуватися іншим людям через недостатньо критичне (раціональне) прийняття їх суджень і дій, що суттєво негативно впливає на її здатність до свідомого контролю за власною поведінкою.

Підвищеною схильністю до фантазування є недостатньо регульоване свідомістю продукування особою образів уяви.

Підвищеною жорстокістю є комплекс індивідуально-психологічних особливостей, який полягає у нехтуванні цінністю життя та добробутом живих істот, проявляється дефіцитом емпатії, готовністю до руйнівних дій щодо живих істот.

Висновки. Методики предметних видів судово-психологічної експертизи повинні ґрунтуватися на теоретичних положеннях судової психологічної експертизи, містити визначення об'єкта, предмета, меж компетенції, завдань, які зумовлені юридичним значенням психологічної експертизи кожного з предметних видів, містять вимоги щодо структури та змісту висновку експерта.

Межі компетенції експерта-психолога обмежуються предметним, гносеологічним та моральним (етичним) критеріями, які полягають у обмеженні кола вирішуваних завдань предметним полем психології, виключення із числа методів психологічної експертизи методологічних та методичних інструментів, які не відповідають вимогам науковості, наявності вимог до кваліфікації та поведінки суб'єкта експертизи.

Понятійний апарат кожного з предметних видів судово-психологічної експертизи формується на основі понять науки

психології шляхом обмеження їх об'єму відповідно до юридичного критерію кваліфікуючих ознак.

Сформульовані теоретичні положення судово-психологічної експертизи типологічних особливостей особи є основою для створення методики та її внесення до Реєстру методик проведення судових експертиз відповідно до Порядку, встановленому Міністерством юстиції України¹, є кроком до реалізації завдань науково обґрунтованого впровадження психологічних знань у практику судово-психологічної експертизи, унормування вимог до структури та змісту висновку експерта².

References

- Alikina, N. V. (2005). *Pro rozvytok sudovo-psykholohichnoi ekspertyzy. Teoriia ta praktyka sudovoi ekspertyzy i kryminalistyky*: zbirnyk naukovykh prats. Vyp. 5 / red. kol. : M. L. Tsybal, V. Yu. Shepitko ta in. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
- Alikina, N. V., Yehorova, T. M., Savkina, T. V. (2016). *Vplyv na sudovo-psykholohichnu ekspertyzu intehratsiinykh I dyferentsiinykh protsesiv u suchasni psykholohii. Teoriia ta praktyka sudovoi ekspertyzy i kryminalistyky*: zbirnyk naukovykh prats. Vyp. 16 / red. kol. : O. M. Kliuiev, V. Yu. Shepitko ta in. Kharkiv: Pravo, 2016 [in Ukrainian].
- Чепа, М.-Л. А. (2007). *Pro predmet i ob'ekt sudovoi psykholohichnoi ekspertyzy. Aktualni problem navchannia I vykhovannia liudei z osoblyvymy potrebamy*: Zbirnyk naukovykh prats. № 3 (5). 290–299 [in Ukrainian].
- Dovidnyk kvalifikatsiinykh kharakterystyk posad pratsivnykiv naukovo-doslidnykh ustanov sudovykh ekspertyz Ministerstva yustytzii Ukrainy*: Nakaz MІU Ukrainy vid 19.04.2012 № 611/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/> (data zvernennia 28.02.2019) [in Ukrainian].
- Yehorova, T. M., Yehorov V. V. (2019). *Dyskusiini pytannia shchodo ob'ekta i predmeta sudovoi psykholohichnoi ekspertyzy. Aktualni pytannia sudovoi ekspertyzy I kryminalistyky*: zbirnyk materialiv mizhnarod. nauk.-prakt. konf., prysviachenoї 150-richchiu z dnia narodzhennia Zasl. prof. M. S. Bokariusa (Kharkiv, 18–19 kvit. 2019 r.). Kharkiv: KhNDISE [in Ukrainian].
- Engalychev, V. F. (2015). *Sudebnaya psihologicheskaya ekspertiza v ugovnom i grazhdanskom procesah : voprosy teorii i praktiki*: praktikum dlya stud. fak. psihologiiivyssh. ucheb. zavedenij (specialitet, bakalavrat, magistratura) Moskva: Izd-vo Moskovskogo psihologo-social'nogo universiteta ; Voronezh: MODEK [in Russian].
- Kochenov, M. M. (2010). *Sudebno-psikhologicheskaiia ekspertiza: teoria i praktika. Izbranye trudy*. Moskva: Genesis [in Russian].

¹ Про затвердження Порядку атестації та державної реєстрації методик проведення судових експертиз : постанова Кабінету Міністрів України від 2 липня 2008 р. N 595. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/595-2008> (дата звернення 25.06.2019).

² Алікiна Н. В. Про розвиток судово-психологічної експертизи. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*: зб. наук. праць. Вип. 5 / ред. кол.: М. Л. Цимбал, В. Ю. Шепітько та ін. Харків : Право, 2005. С. 481–484.

- Kodeks Ukrainy pro administratyvni pravoporushennia*: Zakon Ukrainy vid 07. 12. 1984 № 8073–Kh (redaktsiia vid 03.07.2019). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/> (data zvernennia 03.07.2019) [in Ukrainian].
- Koshynets, V. V. (2018). *Vykorystannia spetsialnykh psikhologichnykh znan v administratyvnomu protsesi. Naukovi visnyk publichnoho ta pryvathoho prava*: Zbirnyk naukovykh prats. Vypusk 5. T. 2. Kyiv : Naukovo-doslidnyi instytut publichnoho prava. URL: http://www.nvppp.in.ua/vip/2018/5/tom_2/2.pdf (data zvernennia 16.04.2019) [in Ukrainian].
- Kostytskiy, M. V. (2013). *Osoblyvosti provedennia sudovo-psikhologichnoi ekspertyzy v administratyvnomu protsesi. Naukovo-informatsiyni visnyk Ivano-Frankivskoho universytetu prava imeni Korolia Danyla Halyt'skoho*. № 8. URL: http://nbuv.gov.ua (data zvernennia 01.06.2019) [in Ukrainian].
- Kostytskiy, M. V. (2015). *Psikhologichna ekspertyza v systemi psikhologichnoi praktyky. Yurydychna psikhologhiia*. № 1. 14–31. URL: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/urpp> (data zvernennia 01.06.2019) [in Ukrainian].
- Kryminalnyi kodeks Ukrainy: Naukovo-praktychnyi komentar* (2003). Yu. V. Baulin, V. I. Borysov, S. B. Havrysh ta in. ; Zazah. red. V. V. Stashysa, V. Ya. Tatsiia. Kyiv: In Yure [in Ukrainian].
- Kryminalnyi kodeks Ukrainy*: Zakon Ukrainy vid 05.04.2001 № 2341-III (redaktsiia vid 27.06.2019). URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/> (data zvernennia 29.06.2019) [in Ukrainian].
- Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy*: Zakon Ukrainy vid 13.04.2012 № 4651-VI. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (data zvernennia 18.06.2019) [in Ukrainian].
- Kudryavcev, I. A. (1998). *Sudebnaya psihologo-psihiatricheskaya ekspertiza*. Moskva: Yurid. lit [in Russian].
- Nagaev, V. V. (2000). *Osnovy sudebno-psihologicheskoy ekspertizy: ucheb. Posobie dlya vuzov*. Moskva: YUNITA-DANA, Zakon i pravo [in Russian].
- Ogorodnikova, G. A. (2008). *K voprosu o predmete, ob» ekte I predelakh sudebno-psihologicheskoy ekspertizy. Vestnik Yuzhno-Ural'skogo gosudarstvennogo universiteta*. Chelyabinsk: Izd-vo YUUrGU, № 2 (102). Seriya «Pravo». Vypusk 13. URL: <https://www.twirpx.com> (data zvernennia: 03.02.2019) [in Russian].
- Polozhennia pro ekspertno-kvalifikatsiini komisii ta atestatsiiu sudovykh ekspertiv*: Nakaz Ministerstva yustytzii Ukrainy vid 03.03.2015 № 301/3. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0249-15> (data zvernennia 28.02.2019) [in Ukrainian].
- Pro zapobihannia koruptsii*: Zakon Ukrainy vid 14.10.2014 № 1700-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18> (data zvernennia 26.06.2019) [in Ukrainian].
- Pro zatverdzhennia Instruksii pro pryznachennia ta provedennia sudovykh ekspertyz ta Naukovo-metodychnykh rekomendatsii z pytan pidhotovky ta pryznachennia sudovykh ekspertyz ta ekspertnykh doslidzhen*: nakaz M-va yustytzii Ukrainy vid 8 zhovtnia 1998 r. № 53/5. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/> (data zvernennia 28.02.2019) [in Ukrainian].
- Pro zatverdzhennia poriadku atestatsii ta derzhavnoi reiestratsii metodykh provedennia sudovykh ekspertyz*: postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 02.07.2008 № 595. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/595-2008> (data zvernennia 25.06.2019) [in Ukrainian].
- Psihologicheskij slovar'* (2006). Pod. red. V. P. Zinchenko, B. G. Meshcheryakova. 2-e izd., pererabot. idop. Moskva: Astrel': AST: Tranzitkniga [in Russian].
- Reiestr metodykh provedennia sudovykh ekspertyz*. URL: <http://rmpse.minjust.gov.ua> (data zvernennia 26.06.2019).

- Safuanov, F. S. (1998). *Sudebno-psihologicheskaya ekspertiza v ugovnom processe*. Moskva: Gardarika [in Russian].
- Safuanov, F. S. (2017). *Kak postroit predmetnyi vid sudebno-psihologicheskoi ekspertizy. Psikhologia i pravo. № 1* [in Russian].
- Sakovskaya, O. N. (2013). *Sudebno-psihologicheskaya ekspertiza: tekst lekcij: M-vo obrazovaniya I nauki Ros. Federacii, Yarosl. gos. un-tim. P. G. Demidova. Yaroslavl': YArGU* [in Russian].
- Sitkovskaya, O. D. (2000). *Novye napravleniya sudebno-psihologicheskoi ekspertizy*. Moskva: Yulitinform [in Russian].
- Slipets, O. O. (2019). *Shchodo pytan etyky sudovoho eksperta-psykhologa. Aktualni pytannia sudovoi ekspertizy I kryminalistyky: zbirnyk materialiv mizhnarod. nauk.-prakt. konf., prysviachenoi 150-richchiu z dnia narodzhennia Zasl. prof. M. S. Bokariusa (Kharkiv, 18–19 kvit. r.)*. Kharkiv: KhNDISE [in Ukrainian].
- Vasil'ev, V. L. (1997). *Yuridicheskaya psihologiya*. Sankt-Peterburg: Piter Press [in Russian].
- Vytiah z reiestru metodyk provedennia sudovykh ekspertyz. URL: <http://www.minjust.gov.ua> (data zvernennia 26. 06. 2019) [in Ukrainian].
- Yehorova, T. M. (2017). *Dyferentsialnyi pidkhid do provedennia sudovo i psyholohichnoi ekspertizy yak pidstava vyznachennia yii predmetnykh vydiv. Arotskerovski chytannia: zb. Materialiv mizhnar. nauk.-prakt. konf., prysviach. 90-richchiu vid dnia narodzh. vydat. vchenoho-krymainalista, d-ra yuryd. nauk, prof. L. Yu. Arotskera (Poltava, 25 trav. 2017 r.) / MIuU, KhNDISE. Kharkiv: Pravo* [in Ukrainian].
- Zelinskij, A. F. (1999). *Kriminal'naya psihologiya*. Nauchno-prakticheskoe izdanie. Kyiv: Yurinkom Inter [in Russian].

Е. А. Слупец

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ СУДЕБНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ ТИПОЛОГИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЕЙ ЛИЦА

История использования психологических знаний с целью решения вопросов права насчитывает более ста лет. Всё это время отдельные теоретические вопросы судебно-психологической экспертизы остаются дискуссионными. Это справедливо и для психологической экспертизы индивидуально-психологических (типологических) особенностей личности подозреваемого (обвиняемого).

Цель статьи состоит в формулировании теоретических положений судебно-психологической экспертизы индивидуально-психологических (типологических) особенностей личности подозреваемого (обвиняемого) и главных понятий экспертизы этого вида.

Определение объекта и предмета судебно-психологической экспертизы локализовано в понятиях объекта и предмета судебно-психологической экспертизы типологических (индивидуально-психологических) особенностей личности подозреваемого (обвиняемого). Исходя из анализа юридического значения психологического изучения личности подозреваемого (обвиняемого) в уголовном и административном судопроизводстве, сформулированы задачи судебно-психологической экспертизы типологических особенностей личности подозреваемого (обвиняемого). Исходя из предмета психологии, юридического значения психологических фактов для установления юридических критериев, нормативных требований к квалификации и поведению эксперта, предложено уточнение относительно критерия определения пределов компетенции эксперта-психолога. Посредством применения понятия-ограничителя

относительно общепсихологических категорий, предложено определение главных понятий судебно-психологической экспертизы типологических особенностей личности подозреваемого (обвиняемого).

Сформулированы теоретические положения судебно-психологической экспертизы психологических особенностей личности подозреваемого (обвиняемого): объект, предмет, юридическое значение, задачи, пределы компетенции, основные понятия, которые являются элементом системы теоретических и методических положений судебно-психологической экспертизы и основой для создания методики судебно-психологической экспертизы типологических особенностей личности подозреваемого (обвиняемого).

Ключевые слова: судебно-психологическая экспертиза, психологическая экспертиза типологических особенностей личности подозреваемого (обвиняемого), юридическое значение, объект; предмет, пределы компетенции; задачи психологической экспертизы типологических особенностей личности подозреваемого (обвиняемого), юридически значимые обстоятельства, индивидуально-психологические (типологические) особенности личности подозреваемого (обвиняемого), существенное влияние индивидуально-психологических особенностей человека на его поведение, повышенная внушаемость, повышенная склонность к фантазированию, повышенная жестокость.

O. Slipets

THEORETICAL ASPECTS OF FORENSIS-PSYCHOLOGICAL EXAMINATION OF TYPOLOGICAL FEATURES OF PERSONALITY

Over more than a hundred years of history of the application of psychological knowledge to resolve issues of law remains a controversial series of theoretical provisions of forensic psychological examination. This is also true for the psychological examination of individual psychological (typological) features of the person.

The purpose of the article is to formulate theoretical provisions of forensic psychological examination of typological features of a person, main concepts.

Based on the definition of the object and subject of forensic psychological examination, the concept of object and subject of psychological examination of typological features of a person is formulated. On the basis of an analysis of the legal significance of the psychological study of a person of a suspect (accused) in criminal and administrative proceedings, the legal significance and tasks of forensic psychological examination of typological peculiarities are formulated. Proceeding from the subject of psychology, the legal significance of psychological facts for establishing legal criteria, the standardized requirements for qualification and the behavior of an expert, it is proposed to clarify the limits of competence of an expert psychologist. A means of applying the notion-limiter to general psychological categories, the definition of the basic concepts of forensic psychological examination typological features of the person.

The theoretical provisions of the forensic psychological examination of psychological peculiarities of a person are formulated: object, subject, legal significance, tasks, limits of competence, thesaurus, is an element of the system of theoretical and methodical foundations of forensic psychological examination and the basis for the creation of a method of forensic psychological examination of typological features of a person .

Key words: forensic psychological examination, psychological examination of typological features of a person, legal significance, object, object, limits of competence, tasks of psychological examination of typological features of a person;

legally significant circumstances, individual-psychological (typological) features of the person, significant influence of individual psychological features of a person on her behavior, increased influence of influence on the part of other people, increased propensity to fantasy, increased brutality.

Надійшла до редколегії 12.10.2019